

EL CEMENTERI DE *BAB-UNDARA*.

Josep S. Castelló i Mari.
 Maria Assumpció Sentí i Ribes.

El cementeri andalusí que estudiem s'ubica a la banda occidental de *Madina Daniya*, a la rodalia del principal accés de la ciutat per aquesta zona. Des d'aquest indret sortien les principals vies de comunicació de la ciutat amb la comarca, el camí d'Ondara, i la resta de terres amb el camí que es dirigia cap a Gandia i continuava fins València (**fig. 1**). En una crònica andalusí de meitat del segle XI s'anomena la Porta com *Bab-Undara* i l'existència d'una necròpolis adjacent (Enciclopèdia, s.f. pàg. 153). Els cementeris musulmans es situen a prop dels vials d'entrada als centre urbans, continuant amb la tradició romana, i prenen el nom de la Porta més pròxima (Torres Balbas, 1983).

Després la conquesta cristiana de *Daniya* el 1244, l'accés va mantenir la importància i era conegut com Porta d'Ondara o de Terra. El lloc que ocupava el cementeri va ser abandonat i convertit en camps de conreu. No serà fins la segona meitat del segle XX quan la zona es va començar a urbanitzar i es van generalitzar les troballes d'esquelets a l'excavar els basaments de les cases. El cas més significatiu va ser la construcció del Grup Escolar "Cervantes", els fonaments del qual van exhumar abundants restes òssies humanes.

La memòria oral assenyalava la presència d'una àrea d'enterraments que, seguint el radi de dispersió de troballes, ocupava una extensió important. Els enterraments calia relacionar-los amb una de les necròpolis –*maqbara*– més rellevant de *Daniya*, extramurs la Medina i que no s'havia documentat arqueològicament.

Actualment, el procés d'urbanització de l'àrea ha permès la prospecció dels solars i definir l'àrea d'enterraments. El límits septentrional i meridional es corresponen amb el carrer Campo Torres i l'Avinguda d'Alacant. L'excavació del carrer Pau, núm. 12 marcaria la fita occidental i el camp de fútbol "El Rodat" delimitaria la banda oriental.

L'EXCAVACIÓ ARQUEOLÒGICA DEL CARRER PAU, NÚM. 2.

El solar excavat s'emplaçava a la cantonada dels carrers Pau i Germans Gavilà, d'enfront del Col·legi "Cervantes" i ocupava una extensió de 85

metres quadrats (**lám. 1**). Les restes constructives modernes afectaren el nivell superficial de la necròpolis i a algunes de les tombes en profunditat. Quan es va retirar el nivell d'habitació contemporani amb una potència minsa, aparegueren de seguida els esquelets de la necròpolis.

lám. 1. Vista general de l'excavació del c/ Pau, 12.

Les fases d'ocupació de la necròpolis.

La potència estratigràfica registrada a l'excavació fou abundant quant a nivells d'inhumació detectats, constatant-se una superposició d'enterraments que aprofitaven l'espai tant en extensió com en profunditat. Aquest fet va dificultar la identificació dels diferents nivells de tombes i en moltes ocasions de les pròpies fosses. S'han determinat tres fases d'ús de la necròpolis, des de la part inferior, més antiga, a la zona superior, més moderna. Aquestes s'han distingit per la posició que ocupaven unes sepultures respecte les altres i, en últim terme, la distribució segons les cotes de profunditat. L'estrat en el qual estaven excavades les fosses era uniforme des de l'inici fins el nivell geològic. El sòl natural estava format per una argila rogenca depurada que li donava nom a la partida, el Camp Roig. La datació de les diferents ocupacions de la necròpolis està limitada per l'absència de materials de cronologia absoluta.

La primera fase documentada correspon a l'inici de la necròpolis, constatant-se set nivells d'enterraments. Els quatre nivells inferiors es troben estesos per la zona sense cap superposició i les fosses s'excaven directament a l'estrat geològic. En els tres nivells superiors, el nombre d'enterraments augmenta progressivament i, a més a més, comencen les superposicions. Respecte la cronologia d'inici de la necròpolis no tenim gaire elements materials per comprovar-la, sols la troballa d'un fragment ceràmic decorat amb verd i manganès. L'única data documental coneguda que referencia el

cementeri es relaciona amb la crònica de meitat del segle XI on s'esmenta el soterrar d'un personatge rellevant de l'època, com va ser *Abu Amr Ibn al-Dani*, destacat almocrí (lector de l'Alcorà a les mesquites) i autor de diverses obres sobre el text sagrat islàmic (Enciclopèdia, s.f. pàg. 153).

Al damunt de la primera ocupació del cementeri es construeix un monument funerari que s'assenta sobre alguns dels enterraments inferiors. El Panteó, les característiques del qual es descriuen més endavant, es relaciona amb dos nivells d'enterraments al seu interior. Al voltant de la construcció es continua soterrant, diferenciant-se tres nivells i un augment de sepultures. Aquesta fase correspon al segle XII, sense poder-se concretar més, atès la inexistència d'elements de datació (fig. 2).

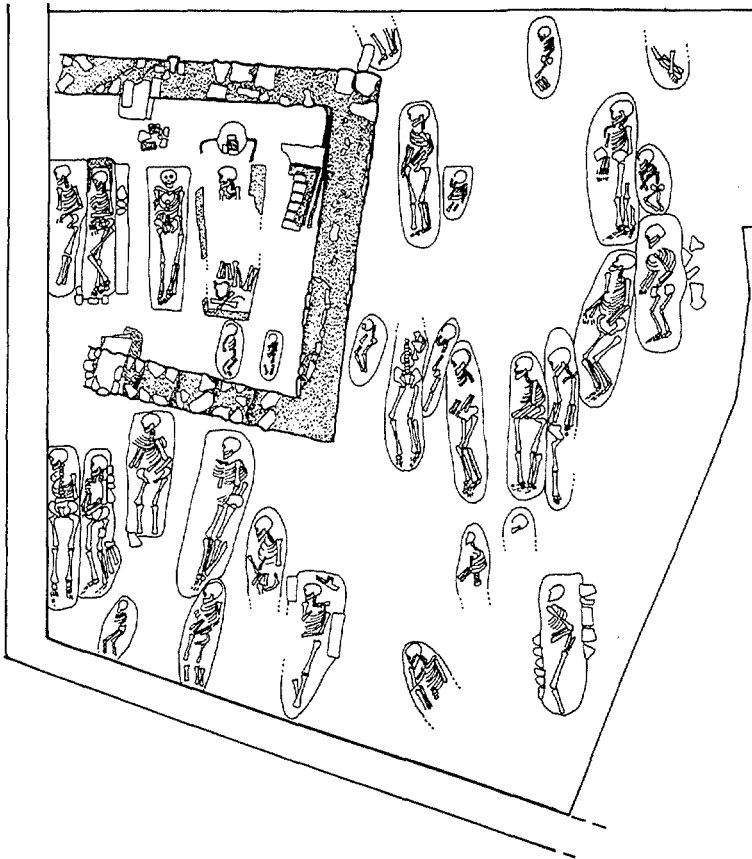

fig. 2. Plànol de l'excavació. Fase II: Panteó i enterraments del voltant.

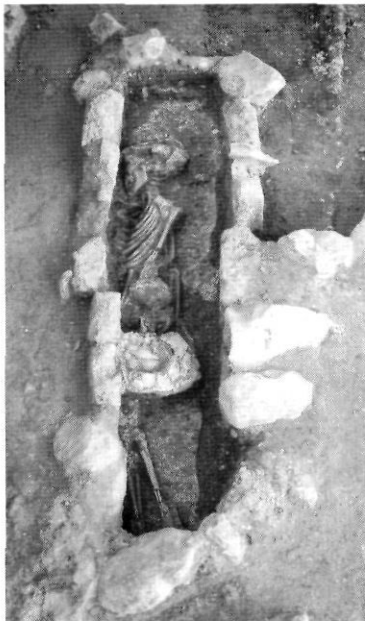
DIBUIX: M. Sepúlveda

La tercera fase pertany al moment en què el Panteó deixa d'utilitzar-se com lloc d'enterrament i s'abandona. Aleshores apareixen sepultures que trenquen els seus murs, documentant-se quatre nivells fins el final de la necròpolis. La conquesta cristiana de *Daniya*, el 1244, suposa l'abandonament de la zona com àrea d'enterrament.

Les sepultures: tipus i característiques.

La gran majoria de sepultures documentades pertanyen al tipus de fossa simple. Es tracta de l'enterrament propi de la societat musulmana, que consisteix en l'excavació al sòl verge d'una fossa de tipus rectangular amb els extrems arrodonits. La longitud depèn de les restes inhumades que inclouen i la fondària varia d'entre 0,40-0,50 metres. De les 213 tombes amb inhumació constatades a la necròpolis, 160 exemplars corresponen a aquest tipus, que apareix reflectit al llarg de tota la seqüència.

A banda de les sepultures sense cap classe d'element constructiu, que respon a la prescripció religiosa, s'han verificat varies fosses simples amb algun tipus de preparació. L'enlluït de calç està present en 16 casos on s'ha emprat per recobrir les parets i en 13 exemples s'utilitza al fons on es disposa el difunt (**lâm. 2**). Aquest condicionament de la tomba es documenta a les fases segona i tercera i també apareix constatat com un recurs minoritari a la necròpolis de Roters de València en la seva última fase (Pascual i Serrano, 1996).

lâm. 2. Tomba infantil amb preparació de pedres i fons enlluït de calç.

Altres tipus de tractament de l'interior de la fossa consisteixen en el revestiment d'argila. De les 5 sepultures amb aquest element a les parets, 4 pertanyien a enterraments infantils (**lâm. 3**). Amb el fons enlluït d'argila aparegueren 4 exemples, 2 d'ells corresponents també a infants. L'ús de l'argila per a delimitar les tombes no apareix reflectit en cap altra necròpolis estudiada i en el nostre cas sembla relacionar-se amb les tombes infantils i amb les fases segona i tercera.

làm. 3. Tomba infantil amb preparació d'argila a la paret esquerra i pedra que subjecta l'esquelet.

L'últim tipus de preparació es redueix a la construcció de petits sòcols a les parets més llargues de la fossa. Aquestes construccions difereixen des del simple arrencament de pedres sense lligar o lligades amb argila, sense carejar, amb sols una filada fins aquelles tombes on apareixen dos murets paral·lels de dues filades amb pedres mitjanes carejades a l'interior i travades amb morter (**làm. 2**). Als extrems més curts de la fossa sol disposar-se rajoles o pedres en vertical. Aquest element constructiu es relaciona en alguns casos amb la sustentació de la coberta. D'aquesta classe s'han documentat 30 sepultures, relacionades amb la segona i tercera fase. En la primera fase hi ha 1 exemple amb dues pedres col·locades als costats de l'esquelet, per suportar la coberta de lloses. Tanmateix en 2 sepultures s'arranjaren dues rajoles als costats dels peus del difunt, per mantenir-lo en la posició inestable en què es va disposar.

La coberta de les tombes més habitual de les necròpolis andalusines estava formada per lloses calcàries planes de forma irregular (**làm. 4**). Sols s'ha documentat en 9 casos, segurament per la reutilització continuada del cementeri. Les pedres de la coberta es recolzaven sobre la preparació de les parets de la fossa i estaven travades amb morter o argila. Altre tipus de cobriment prou usual estava constituït per teules, que apareix en 4 exemples. Sol estar formada per una o dues teules cobrint la capçalera de la tomba.

Altra característica detectada al cementeri, en 4 sepultures infantils, és el cobriment del tòrax dels cossos inhumats amb un adob d'argila rogenca fosca i molt depurada. Aquesta pràctica apareix en la segona i la tercera

làm. 4. Coberta de lloses calcàries planes en una tomba d'adult.

fase i es documenta un cas semblant en la necròpolis islàmica de Valladolid (Balado i altres, 1992).

La tomba infantil 206 situada a l'interior del Panteó, apareixia coberta per una estructura rectangular formada de rajoles disposades en horitzontal, i delimitada per una vora arrodonida de morter (**làm. 7**). A la capçalera de la sepultura se li recolzava una construcció rectangular de morter on possiblement es disposava el senyal. Es desconeix com es remataria a la part superior atès que es trobava afectada per enterraments posteriors. Aquest tipus de coberta visible o túmul s'aproxima a les tombes construïdes amb morter i rajoles de la necròpolis andalusina de san Nicolás de Múrcia (Navarro, 1986).

La senyalització de la superfície de la tomba, mitjançant pedres calcàries, es realitza després de donar terra al difunt, per distingir-la de les altres del cementeri. A les tombes més senzilles es disposa d'un bloc calcari rectangular més gran a la capçalera i d'altre més menut als peus, marcant l'inici i final de la sepultura (Mühlböck, 1995). Aquest tipus de senyal externa s'ha conservat en 18 tombes, però sols a la capçalera o als peus, atès la reutilització de la necròpolis. Les pedres emprades són de tipus calcari i de forma irregular, sense constatar-se cap tipus de treball minuciós. En alguns casos apareixen pedres grans disposades directament damunt del crani o dels peus de l'esquelet, les quals el protegeixen d'enterraments posteriors.

No s'han recuperat de la necròpolis elements de senyalització més sumptuosos com làpides de marbre –*maqabriya*-. Però en la capçalera de 2

sepultures de l'interior del Panteó es constataren els fonaments formats per pedres menudes que envoltaven un espai quadrangular, a l'interior del qual restaven empremtes de morter o algep (**lám. 6**). Aquests subjectarien un senyal vertical de secció quadrangular, perduda en el moment de la intervenció arqueològica. Reutilitzat en el muret de preparació d'una tomba aparegué un carreu de tosca de forma rectangular i de secció quadrangular amb restes de calç, que pot relacionar-se amb el senyal d'una tomba.

El Panteó.

A la zona sud-oest de l'excavació es va localitzar la construcció identificada com un recinte funerari o Panteó (**lám. 5**). Aquest està delimitat per tres murs de paredat, de 0,50 metres d'alçada, amb una planta trapezoïdal. Els murs occidental i oriental tenen una orientació nord-sud. Els seus extrems conservats traven amb el mur septentrional que presenta una orientació est-oest. Mentre que els extrems oposats es troben afectats pel mur de frontera de la casa contemporània i el límit de l'excavació. Aquest fet no ha permès la constatació de la llargària original ni del mur meridional. Tampoc es va identificar l'accés a la construcció.

lám. 5. Vista general del Panteó.

Els murs estan bastits amb blocs calcaris grans i mitjans, ben carejats i travats amb morter. Conserven tres filades, un sòcol de dues filades i l'alçat que nomès conserva una filada, enlluïda amb morter a les cares externes. Els murs mesuren 0,45 metres d'amplària. El mur oest conserva una llargària de 3,30 metres, el mur nord una longitud de 4,45 metres i el mur est conserva 2,95 metres. A l'interior dels murs occidental i oriental, a 2,20 metres dels cantons, es conserven dos petits contraforts de 0,35 x 0,20 metres. Estan formats per un carreu de tosca que trava amb els murs, com una pilastra, que devia suportar algun element.

A l'interior de l'espai funerari es documenten dos nivells d'enterraments. Al nivell inferior els enterraments s'arreglaren en dues

fileres, la primera centrada respecte els murs occidental i oriental, i la segona situada a l'oest d'aquella. Les sepultures presenten les fosses amb preparacions acurades de morter i a l'exterior es conserven dos basaments de senyalització (**lám. 6**) i una coberta (**lám. 7**). Al nivell superior les tombes es superposen mantenint els tractaments de les fosses, però no s'han conservat elements externs, atès l'afectació posterior del Panteó per enterraments.

lám. 6. Preparació per a la senyalització d'una tomba del Panteó.

Aquest tipus d'estructura funerària està documentada en cementeris de Tunis i s'anomena *tourbet* – *tourbas* en plural-. Estava reservada a una elit privilegiada i es localitzava tant als cementeris comuns com dispers per la medina. És una construcció sense coberta i reservada als membres d'una mateixa família (El Gafsi, 1989). A Granada, un testimoni de l'època observa que les persones de classe mitjana alçaven uns murs baixets i formaven com un tancat que servia de panteó a tota una família (Torres, 1983). Les referències a aquesta classe de recinte funerari confirmen el seu ús per a les classes socials benestants, així com la seva construcció, exempta i sense coberta, que permetia observar les sepultures de l'interior.

lám. 7. Coberta de rajoles i morter de la Tomba 206, a l'interior del Panteó.

Les inhumacions i els ritus de soterrament.

La tradició religiosa andalusina ordena que les fosses d'enterraments s'han d'excavar en sòl verge, aquest fet determina el creixement dels cementeris en extensió sense profanar les tombes ja existents. El creixement de la població a les ciutats i la necessitat de terreny per urbanitzar fa que a les necròpolis s'aprofite tot l'espai existent i es donen les superposicions d'enterraments. Així com l'ús reiteratiu d'algunes tombes.

En el nostre cas es documenten 49 sepultures afectades per l'excavació de fosses posteriors i la reutilització de 21 tombes amb l'esquelet en posició original i les restes òssies d'altre disposades de forma desconneca en un dels costats. Aquestes últimes es podrien relacionar amb membres d'una mateixa família que conserven l'espai funerari al llarg del temps. Aquesta costum però, no s'ha pogut constatar en la documentació, i seria necessari l'estudi antropològic per verificar-lo.

Els esquelets exhumats foren 213, diferenciant-se dos grups d'edat, adults i infants. El grup més nombrós està format pels adults amb un 70 %, amb una conservació molt variada, des d'esquelets sencers fins els afectats per altres tombes i per estructures contemporànies. Els infants representen un 30 %, del qual el 74 % eren nens petits i la resta joves. L'estat de conservació era molt dolent per la feblesa dels ossos i per la presència, en molts casos, de calç. Les necròpolis islàmiques no destinen espais diferenciats per sexe o edat, trobant-se els esquelets esparsos de forma aleatòria.

Els esquelets, en quasi tots els casos, estan disposats en la sepultura amb una orientació oest-est, en decúbit lateral dret i el rostre mirant cap al sud-est, indicació de La Meca (**lâm. 8**). En alguns exemples el cos es troba en decúbit supí o amb el costat esquerre caigut cap arrere. Aquests últims indiquen un moviment *post mortem* dins de la sepultura perquè s'ha fet el buit per la presència de taüts o cobertes. El trasllat dels difunts al cementeri es realitzava amb baiards o fèretres que després es dipositen junt amb el mort (Mühlböck, 1995). Aquest ús es testimonia per la presència de claus de ferro als costats o per damunt dels esquelets d'algunes tombes.

La posició de les extremitats de l'esquelet es repeteix en totes les inhumacions, el braç dret apareix generalment allargat sota el cos o lleugerament flexionat. Mentre que el braç esquerre es situa flexionat amb la mà davant la pelvis. Les cames solen trobar-se estirades o lleugerament flexionades, juntes o separades, l'esquerra damunt la dreta. En els casos que la posició difereix de la norma habitual són producte de moviments *post mortem*.

La postura dels esquelets és el testimoni del ritus de preparació del cos del difunt. Aquest es llava varies vegades i s'embolcalla amb un número

imparell de sudaris, les mans i els peus eren nugats junts (Martínez, 1988, pàg. 199). Aquesta pràctica es veu en alguns casos clarament quan els ossos dels esquelets es mostren molt junts. També es constata per l'existència d'agulles de bronze que enganxen les teles.

lám. 8. Esquelet en decúbit lateral dret, el qual duia mortalla i les mans juntes.

L'EXCAVACIÓ ARQUEOLÒGICA DEL C/ PAU, núm. 12.

El solar es situa a 30 metres a l'oest de l'excavació descrita anteriorment. L'excavació arqueològica ha permès la delimitació occidental del cementeri en aquesta àrea. Els enterraments ocupaven la zona oriental de la parcel·la en un espai de 20 metres quadrats, amb diverses superposicions. Els tres nivells inferiors documentats es relacionen amb la segona fase, moment en què la necròpolis s'expandeix i les tombes ocupen en part l'espai sense superposar-se, i s'excaven al sòl geològic. Les dues capes superiors es corresponen amb la tercera fase de la necròpolis quan la superfície s'ompli totalment i s'ensolapen les sepultures.

Es van documentar 25 tombes amb esquelet del tipus de fossa simple, excepte un cas amb les parets enluides de calç. Sols una sepultura infantil mantenia la coberta amb lloses planes de pedra calcària. Les inhumacions corresponien a 11 adults i a 14 infants. Aquest darrer grup d'edat destaca pel seu nombre, i perquè 5 pertanyien a neonats i 6 a infants petits. La posició dels esquelets no diferia de la tradició musulmana de soterrament.

CONCLUSIONS

1. La necròpolis estudiada ha permès la documentació d'una de les àrees d'enterrament més importants de la Medina *Daniya*, coneguda com la *maqbara* de *Bab-Undara*.
2. L'extensió del cementeri estaria delimitada al nord pel carrer Campo Torres i al sud per l'Avinguda d'Alacant, a l'oest la fita és l'excavació del carrer Pau, núm. 12 i a l'est el camp de fútbol "El Rodat".
3. No s'ha constatat una ordenació interna de la necròpolis, ja que les tombes apareixen disposades de forma aleatòria sense formar arrenclements. Tampoc hi ha una distribució concreta d'inhumacions per grups d'edat o de sexe, les fosses ocupen l'espai arbitràriament.
4. Respecte als aixovars, no se n'han constatat en cap sepultura. Sí que s'en documenten en varis exemples tractaments especials a l'interior de les fosses, i el alguns casos a la part externa de les tombes. És important remarcar la inexistència d'inscripcions ni cap altre element decoratiu que li correspondria a una necròpolis important de la Medina.
5. La cronologia de la necròpolis comprén un ampli període de temps des d'almenys la meitat del segle XI fins la primera meitat del segle XIII.
6. Aquesta necròpolis difereix del cementeri del raval de "El Fort" en l'existència més nombrosa d'elements de preparació de les tombes, en la constatació d'un recinte funerari o Panteó i en la major quantitat de sepultures superposades i reutilitzades.
7. L'estudi antropològic aportarà una valuosa informació per al coneixement de la societat andalusina de *Daniya*.